

О. Х. БЕНКЕНДОРФ НА ЧОЛІ ТРЕТЬОГО ВІДДІЛЕННЯ ВЛАСНОЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ

У статті розповідається про діяльність О.Х. Бенкендорфа на чолі Третього відділення Його Імператорської Величності канцелярії, його участь у створенні корпусу жандармів. Подається ставлення сучасників до начальника таємної поліції і шефа жандармів та участь О.Х. Бенкендорфа у літературному процесі першої половини XIX ст.

Ключові слова: О.Х. Бенкендорф, Третє відділення, корпус жандармів, таємна поліція, шеф жандармів.

This article is about O.H. Benkendorf activity while he was heading the Third department and his participation in forming gendarme army corps. The article presents the attitude of the contemporaries to the commander of the secret police and chief of gendarme. O.H. Benkendorf's involvement in the literary process of the first part of XIX century is considered.

Key words: O.H. Benkendorf, the Third department, gendarme army, the secret police, chief of gendarme.

Олександр Христофорович Бенкендорф – одна з ключових фігур політичної історії Росії другої чверті XIX ст. З його ім'ям пов'язані найважливіші події епохи правління імператора Миколи I – реорганізація політичної поліції і створення III відділення імператорської канцелярії, формування корпусу жандармів. О. Бенкендорф – найближчий соратник Миколи I, один з найбільш впливових його радників з питань внутрішньої і зовнішньої політики.

О. Бенкендорф значну частину свого життя очолював Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. Провідними напрямками діяльності Третього відділення в миколаївську епоху були розгалужений і всеохоплюючий політичний розшук і загальний контроль за державним апаратом імперії. О. Бенкендорф разом із М. фон Фоком займався розробкою детальної структури Третього відділення. Ними була складена записка «Про поділ на чотири експедиції», яка пояснювала основні напрямки діяльності Третього відділення. Вже 14 липня 1826 р. (на наступний день після страти декабристів) записка була представлена імператору.

Перша експедиція – найважливіша і тому таємна – покликана була «констатувати всі предмети вищої наглядової поліції»: «Нагляд за загальною думкою і народним духом; зібрання всіх відомостей і донесень, що надходять у цьому відношенні; складання загальних і приватних оглядів; детальні відомості про всіх людей, які перебувають під наглядом поліції; вислання і розміщення осіб підозрілих і шкідливих» [2, с. 89]. Найважливішими функціями Першої експедиції були попередження «зловмисних дій проти особи государя імператора» та виявлення змов і таємних товариств. Основними методами роботи були збір детальної інформації про становище в Росії і за кордоном, стан громадської думки, настрої різних верств населення, а також нагляд за державними злочинцями і підозрілими особами.

Друга експедиція спостерігала за релігійними сектами (особливо за старообрядцями), відстежувала їх «напрямок», «дух» і «дії». Мабуть, такий обсяг роботи здавався невеликим, і сюди ж був доданий збір «звісток про відкриття за фальшивими асигнаціями, монетами, штемпелями, документами та іншим», відомостей про винаходи, інформації про заснування та діяльність різних наукових, культурних, просвітницьких та інших товариств. Тут же розбиралися прохання у сімейних справах, що надходили «на найвище ім'я» [2, с. 90]. Нарешті, у віданні цього підрозділу була вся кадрова служба Третього відділення: документація про його чиновників від призначення до звільнення.

Третя експедиція стала фактично органом контррозвідки: тут стежили за пропуском іноземців через кордони і здійснювали контроль за переміщенням їх по губерніях Росії. Чиновники організували таємне спостереження за поведінкою іноземців та у випадку негативних відгуків відповідали за їх вислання з країни.

Четверта експедиція була зобов'язана «займатися всіма взагалі подіями в державі і складанням відомостей про них» [1, с. 102]. Це означає, що сюди подавалася інформація про великі пожежі, грабежі, вбивства, а також про зловживання поміщиками владою, з одного боку, і про селянські заворушення – з іншого.

Серед підрозділів Третього відділення головною залишалася Перша експедиція. Їй передавалися всі справи державного значення, навіть якщо вони повинні були проходити по інших експедиціях. При цьому в представленому імператорові штатному розкладі О. Бенкендорф відводив на всю Першу експедицію тільки чотирьох службовців! У загальне ж число співробітників відділення входили по три людини в інших трьох експедиціях, начальник (О. Бенкендорф), керуючий (М. фон Фок), журналіст, ексектор і їх помічник. Журналіст у той час – це зовсім не взятий на державне утримання жвавий вигадник, попередник «відділу по зв'язках з громадськістю», а, за словником В. Даля, чиновник, який веде журнали поточних паперів. Ексектор ж, що викликає асоціації з «екзекуціями» і навіває похмурий образ катівні камери і ката з засуканими рукавами, – це всього-на-всього в перекладі з латинської «виконавець», ще точніше – завгосп.

Цілком очевидно, що два начальника і 16 співробітників, нехай навіть найдосвідченіших, не могли охопити своєю увагою всю гігантську імперію з п'ятдесятимільйонним населенням. Тому О. Бенкендорф запропонував використовувати в державних цілях військову організацію жандармів. Як писав Наполеон братові Жозефу 16 травня 1806 р., жандармерія – це «найефективніший спосіб підтримувати в країні лад», це «нагляд напіввійськовий, напівцивільний, що поширюється по всій території і приносить найточнішу інформацію» [5, с. 55]. Таким чином, ідея використання жандармів для зміцнення порядку не була винаходом О. Бенкендорфа – скоріше, пристосуванням до російських умов загальноєвропейської тенденції.

Остаточно новий корпус жандармів був заснований 28 квітня 1827 р. «Положення про корпус жандармів» створювало єдину централізовану організацію із загальним керівництвом та місцевими округами на чолі з жандармськими генералами. Ці округи покривали по вісім-одинадцять губерній і ділилися на чотири-шість відділень, які очолювали офіцери в чинах від майора до полковника.

У Санкт-Петербурзі, Москві, Києві і Фінляндії були призначені спеціальні офіцери, в обох столицях додатково був розквартирований жандармський дивізіон. Жандармський полк і гвардійський півескадрон зберегли свої обов'язки щодо підтримки порядку виключно в армії. Так нечисленне Третє відділення отримало в своє розпорядження не тільки військову силу, а й розгалужену інформаційну мережу. До кінця 1828 р. чисельність жандармів склала 4278 осіб, у тому числі три генерала, 201 офіцер, 3617 нижніх чинів, 457 нестройових [7, с. 297].

П. Пестель у своїй «Руській правді» обґрунтував ідею створення корпусу жандармів. Розрахунки чисельності корпусу жандармів, необхідного для підтримки порядку, проводилися П. Пестелем протягом всієї його «законотворчості». У його паперах постійно зустрічаються докладні обчислення, що розподіляли охоронців порядку по всій країні. Пестель прикидає, закреслює, додає – і підсумкова цифра постійно зростає. «Для складання внутрішньої варти, – пише П. Пестель в паперах 1817-1819 років, – думаю я, що 50000 жандармів буде для всієї держави достатньо». Через декілька років кількість виростає до 62 900 осіб, а у варіанті 1823 р. майже подвоюється і становить вже 112 900 жандармів [6, с. 95].

Порівняємо цифри: декабрист і революціонер П. Пестель пропонував 112900; охоронець і консерватор О. Бенкендорф – запровадив 4278!

О. Бенкендорф видавав таємні інструкції жандармам. Інструкції вважалися конфіденційними, проте, хоч і з труднощами, дістати їх можна було – і вони стали відомі досить широко. В. Туманський, знайомий О. Пушкіна, писав для нього з Одеси: «У нас тепер жандарми ... Інструкцію, циркулярно їм дану від Бенкендорфа, ймовірно, ви маєте в Москві. Мені в ній дуже подобається стаття про спостереження за вдачею і взагалі за поведінкою молодих людей» [9, с. 150].

Жандармські офіцери, що направлялися в провінцію, повинні були насамперед звертати «особливу увагу на зловживання, що можуть статися без виключення у всіх частинах управління і у всіх місцях, заворушення і закону противні вчинки» і «спостерігати, щоб спокій і права громадян не могли бути порушені чиєюсь владою або перевагою сильних осіб, або згубним впливом людей злочинних» [9, с. 151].

О. Бенкендорф не сумнівався в тому, що його співробітникам «властиві благородні почуття і правила», тому здобути на місцях «повагу всіх станів», на його думку, їм не складе труднощів. Генерал сподівався, що при такому зверненні в жандармському офіцері «всякий побачить чиновника», який «може донести глас стражденного людства до престолу царського і беззахисного, і безмовного громадянина негайно поставити під найвищий захист государя імператора» [7, с. 298].

За інструкціями, каральна сторона Третього відділення була необхідною, але не домінуючою. О. Бенкендорф справедливо вважав, що хворобу суспільства, як і будь-яку хворобу, простіше попередити, ніж лікувати. «Скільки справ беззаконних під посередництвом вашим припинитися може, – звертався він до своїх співробітників, – скільки злочинних людей, спраглих скористатися власністю ближнього, злякаються втілювати згубні свої наміри, коли вони будуть знати, що безневинним жертвам їх злочинів прокладений прямий і найкоротший шлях до заступництва Його Імператорської Величності!» [7, с. 263]. При цьому інструкції підкреслювали: «Ви не повинні втручатися ні в які дії і розпорядження присутнього на місцях начальства як з цивільної, так і з військової частини» [7, с. 263]. Використання сили, в тому числі за сприяння місцевого цивільного та військового начальства, дозволялося тільки у виняткових випадках. На частку «сили», тобто нижніх чинів жандармського корпусу, доводилося (згідно «Положення про корпус жандармів» 1836 р.):

- «1) приведення у виконання законів і вироків суду ... ;
- 2) піймання злодіїв, втікачів, переслідування розбійників і розсіювання заборонених законом скопищ;
- 3) утихомирення буйства і відновлення порушеної покори;
- 4) переслідування людей із забороненими товарами, що таємно провозяться;
- 5) збереження порядку на ярмарках, торжищах церковних і народних святах... » [3].

Система державної безпеки, досить досконала (принаймні, з точки зору О. Бенкендорфа і М. фон Фока), була побудована. Виникало запитання про те, як вона поведе себе при зіткненні з дійсністю російського життя.

У листуванні і мемуарах, що стосуються О. Бенкендорфа, один з епітетів до його імені виявляється, мабуть, найбільш поширеним. Дивним чином різні люди – і по статусу, і по відношенню до вищої поліції, і по самій долі – не домовляючись, ставили поруч з ім'ям Олександра Христофоровича Бенкендорфа епітет «добрий». Відданий уряду Ф. Булгарін відгукувався про О. Бенкендорфа: «Він був заступником істини, утішав нещасних і страждених; прагнув до добра за покликанням свого серця і користувався своїм знанням для сприяння загальному благу» [7, с. 273]. «Микола Павлович не мав жорстокого серця. Бенкендорф і Дубельт люди добрі ... » – приєднувався М. Греч. Та й сам Л. Дубельт казав про свого патрона, що він «людина ангельської доброти» [7, с. 273]. О. Пушкін також вважав О. Бенкендорфа людиною «з добрим чутливим серцем» [4, с. 48]. Ще один великий поет, Ф. Тютчев, написав якось дружині: «Це воістину одна з найкращих людських натур, яку мені доводилося зустрічати ... Бенкендорф ... один з найвпливовіших людей в імперії ... Це і я знав про нього, і, звичайно, не це могло розташувати мене на його користь. Тим більше відродно було переконалися, що він в той же самий час безумовно чесний і добрий». Навіть О. Герцен, який не любив О. Бенкендорфа, говорив, що шеф жандармів має хоч і «оманливий», але «добрий погляд» [7, с. 274].

Щодо діяльності Третього відділення під керівництвом О. Бенкендорфа, то існує поширений міф, що політичні справи переважали у роботі співробітників О. Бенкендорфа. Проте, набагато більшою загрозою державній безпеці були несправедливість суду, хабарництво і бюрократична тяганина. Ці проблеми і становили куди більшу частину турбот Третього відділення і корпусу жандармів. Кількість збережених архівних справ говорить сама за себе. У Таємному архіві Третього відділення в розділі «Революційний рух» за 1826-1848 роки, (після декабристів і до петрашевців) зберігається всього 11 справ за 22 роки, включаючи такі незначні, як «Лист ... про виявлення на вулиці записки "Рятуйтеся, буде жахливий бунт" з додатком цієї записки»; кількість справ, пов'язаних з неполітичним порушенням порядку за той же період, складає багато сотень [9, с. 207].

До Третього відділення щорічно надходило 10-12 тисяч вхідних і чотири тисячі вихідних паперів; крім того, туди надходило «своїм ходом» від 2 до 5,5 тисячі прохань. Частка політичних справ у цьому морі паперів дуже невелика, зате, наприклад, справи про жорстоке поводження поміщиків з кріпаками (за скаргами останніх) складала майже 6 відсотків [9, с. 208].

У підпорядкування О. Бенкендорфа потрапила і зовнішня розвідка. Уже напередодні війни з Туреччиною, в грудні 1827 року, на столі О. Бенкендорфа була «Виписка з фірману візира Трапезунда до паші Анапського про необхідність укріплення фортеці Анапи зважаючи на майбутню війну з Росією». У ході війни 1828-1829 років надходили агентурні донесення «про використання султаном французьких, англійських і австрійських військових фахівців, розташування і тактику турецьких військ» [7, с. 279]. З Кавказу приходили звістки «про утиски з боку персів вірменського населення в Шекинській провінції і про прагнення вірмен до об'єднання з Росією» [7, с. 279].

З часом О. Бенкендорфу стало зрозуміло, що створити ідеальну «когорту добре мислячих» не вдалося і що на своєму посту він нажив величезне число недоброзичливців. Ворожість йшла не стільки з політичних сфер, скільки з кіл властолюбців, що вправно пристосувалися до нових умов. Саме їм сильно діставалося від вищої поліції, саме їх називали в щорічних звітах Третього відділення головною «виразкою, що поїдає благоденство нашої Вітчизни» [8, с. 157]. Коли О. Бенкендорф в доповідях Миколі I говорив про стан, «найбільш розбещений морально», він мав на увазі бюрократію, чиновників, серед яких «рідко зустрічалися порядні люди» [8, с. 157]. Це вони «бояться введення правосуддя, точних законів і викорінення розкрадань; вони ненавидять тих, хто переслідує хабарництво, і бояться їх, як сова сонця. Вони систематично засуджують всі заходи уряду і утворюють собою когорту незадоволених» [8, с. 159].

Внутрішню війну з чиновницькою системою ні О. Бенкендорфу, ні імператору Миколі виграти не вдалося.

Так само як політичний розшук не був винятковим напрямком діяльності Третього відділення, завдання «приборкувати» нову «суспільну думку» не було головним для О. Бенкендорфа. Репресії проти літератури і літераторів «здійснювалися, як правило, за ініціативою не Третього відділення, а царя або впливових сановників, а по-друге, це була не тільки не єдина, але, можливо, і не головна форма «роботи» цієї інстанції з літераторами» [10, с. 204]. У реальності Третє відділення:

«- спостерігало за діяльністю літераторів (знайомлячись з друкованими виданнями і збираючи агентурну інформацію);

- заохочувало літераторів, діяльність яких розцінювалася імператором як корисна;

- використовувало літераторів для реалізації своїх цілей, головним чином - для «керівництва умами»;

- виступало в ролі посередника в зносинах літераторів з царем і цензурою, а іноді і в якості арбітра в конфліктах одних літераторів з іншими» [7, с. 283].

Визначити особисте ставлення О. Бенкендорфа до тих чи інших літераторів часто буває складно, бо він виступав в ролі посередника між імператором і підданими. Це добре видно на прикладі майже хрестоматійної теми «Поет і Цар». У взаємовідносинах

О. Пушкіна та Миколи Павловича Олександр Христофорович практично завжди виконував роль посередника. Саме з цієї причини велике листування О. Пушкіна і О. Бенкендорфа за кількістю листів, що дійшли до нас, поступається тільки листуванню поета з дружиною і близьким другом П. В'яземським. Однак більша частина цих листів – вираз монаршої волі, тому їх можна назвати «листуванням Пушкіна з імператором Миколою».

Що ж стосується особисто О. Бенкендорфа, то його думка про О. Пушкіна представлена у звіті Третього відділення за 1837 р.: «Пушкін поєднував у собі два начала: він був великий поет і великий ліберал, ненависник будь-якої влади. Він був одним з літераторів із усіх лібералів нашого суспільства...» [4, с. 48].

О. Бенкендорф, відчував себе покровителем О. Пушкіна, так і писав йому: «Мої добрі поради здатні утримати вас від помилкових кроків, які ви часто робили, не питаючи моєї думки» [4, с. 49]. Сам Олександр Сергійович визнавав благу роль керівника вищої поліції у важливій справі отримання дозволу на публікацію віршів навіть без звернення до імператора.

Отже, О. Бенкендорф створив вищий орган політичної поліції Російської імперії, виконавчим органом якого був Окремий корпус жандармів. Третє відділення на чолі з О. Бенкендорфом спостерігало за громадською думкою та настроями в суспільстві, пильну увагу приділяло літературному процесу в Російській імперії. Після створення політичної поліції в Росії, агентурна мережа Третього відділення існувала у двох столицях, де під особливим наглядом перебувала молодь, окремі літератори та чиновники. Агентура Третього відділення не була розгалуженою, спеціальних інструкцій з організації спостереження не існувало. Проте у боротьбі з опозиційним та революційним рухом таємна поліція при Миколі I показала свою ефективність.

Джерела та література

1. Абакумов О.Ю. «...Чтоб нравственная зараза не проникла в наши пределы»: Из истории борьбы III отделения с европейским влиянием в России (1830-е – начало 1860-х гг.). / О.Ю. Абакумов. – Саратов: Научная книга, 2008. – 212 с.
2. Анчеев А.В. Место и роль III Отделения Собственной его императорского величества канцелярии в системе государственных учреждений Российской империи (1826–1855 гг.). / А.В. Анчеев // Основы государства и права. – 2005. – № 6. – С. 86-93.
3. Бенкендорф А.Х. Положение о Корпусе Жандармов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=7535>. – Дата доступа: 03.09.2015
4. Грязнов Е.В. Поэт и жандарм. / Е.В. Грязнов // Милиция. – 1999. – №11. – С. 46-50.
5. Деревнина Т.Г. Из истории образования III-го Отделения. / Т.Г. Деревнина // Вестник МГУ. История. – 1973. – № 4. – С. 51–69.
6. Мустонен П. Собственная Его Императорского Величества Канцелярия в механизме властвования института самодержца 1812–1858 гг.: К типологии основ имперского управления. / П. Мустонен. – Хельсинки: Aleksanderi inst., 1998. – 357 с.
7. Олейников Д.И. Бенкендорф. / Д.И. Олейников. – М.: Молодая Гвардия, 2009. – 428 с.
8. Порох В.И., Рослякова О.Б. III Отделение при Николае I. / В.И. Порох, О.Б. Рослянова. – Саратов: Изд-во Саратовской гос. академии права, 2010. – 238 с.
9. Севастьянов Ф.Л. Между Тайной экспедицией и III Отделением. От тайного сыска к политическому розыску. / Ф.Л.Севастьянов. – М.: Межрегиональный институт экономики и права, 2008. – 304 с.
10. Чукарев А. Г. Тайная полиция Николая I (1826–1855): в 2 т. / А.Г. Чукарев. – Т. 2. – Ярославль: Верхняя Волга, 2003. – 291 с.

УДК: 929(73+4)

Д. Шпретха

ГЕНЕРАЛ ДЖОРДЖ ПАТТОН – ВИЗВОЛИТЕЛЬ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Генерал Джордж Паттон – визволитель Західної Європи. У цій статті розповідається про життя людини, яка ніколи не втрачала свій шанс досягти успіху, яка ніколи не здавалася, тому що ненавиділа програвати. Показується те, як змінює війна людський світогляд та характер. Розповідається про кавалериста, який оцінив весь пріоритет «нової зброї» та в наслідок цього став одним із найкращих командирів моторизованих корпусів.

Ключові слова: Фашизм, Вішизм, Друга світова війна, Перша світова війна, операція «Торч», операція «Оверлорд», «Біскарська різанина».

General George Patton – liberator of the Western Europe. This article describes the life of a man who never lost a chance to succeed, that never gave up because of his unacceptance of losing. It shows how war changes the outlook of man and his character. It tells us about cavalryman who appreciated all priority of «new weapon» and therefore he has become one of the best commanders of motorized corps.

Key words: Fascism, Vishizm, World War I, World War II, Operation «Torch», Operation «Overlord», «Massacre at Biscari».

Історія Другої світової війни наскрізь пронизана прізвиськами солдатів – героїв, великих командирів і полководців. Кожна країна пишається своїми, вже на весь світ відомими, солдатами на командирами. Але є такі особистості, яких шанують в кожній країні. Серед них є ім'я американського генерал – майора, солдата, героя, завдяки якому армія союзників отримувала ряд перемог в північній Африці на в Європі. Звати цю людину Джордж Сміт Паттон – Молодший.

Із джерел я використав статті російських та американських вчених. Також вивчив мемуари самого Дж. Паттона.

Джордж Паттон народився 11 листопада 1885 року в Каліфорнії, в містечку Сан-Габріель. Предки Паттона мігрували з Шотландії ще до створення Сполучених Штатів та брали участь у всіх війнах Північноамериканського континенту, проявляючи велику хоробрість і мужність [4, с. 3].

Дитинство його пройшло на ранчо батька. Батько в нього був не багатим, але забезпеченим землевласником. Паттон з юних років був відучений від дитячих ігор та почав читати книги.

З раннього віку він захоплювався героями Громадянської війни 1861-1865 рр. в США.

Він закінчив кадетську школу в Вірджинії, а згодом воєнне училище в Вест-Пойнті, звідки в 1909 році випустився другим лейтенантом в один з кавалерійських полків.

Як солдат він проявляв високі навички. Однак світ про нього вперше дізнався не як про військового кавалериста, а як спортсмена. На Олімпійських іграх 1912 року в Стокгольмі вперше в програму змагань було включене сучасне п'ятиборство, яке називалося офіцерським. І лейтенанту Паттону випала честь захищати кольори прапора власної країни [4, с. 7].

Виступ на олімпіаді молодий Джордж розпочав з сенсаційної перемоги над чемпіоном Франції по фехтуванню. В наступному етапі – крос. Паттон будучи кращим наїзником верхи аніж бігуном, фінішував ледь не втративши свідомість. В загальному рахунку він досі був в лідерах. Конкур – верхове подолання перешкод – тільки закріпили його позиції. В плаванні результати були не найкращі. Але все ще він мав всі шанси отримати олімпійське «золото».

Останній вид п'ятиборства - стрільба з пістолета. Вибір зброї - вільний. Більшість суперників Паттона віддали перевагу малокаліберному пістолету, зброї з низькою віддачею і високою точністю. Впевнений у своїй майстерності Джордж вибрав більш звичайний для його руки армійський «кольт». Спокійно вишов на вогневий рубіж, спокійно прицілювався, плавно тиснув на спусковий гачок, без емоцій чекав результатів. І онімів, коли судді їх оголосили: вісім «десяток», але дві кулі взагалі не залишили сліду на мішені. У підсумку в загальному заліку лейтенант Паттон скотився на п'яте місце і залишився без олімпійської медалі.